



Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα Διαστάσεις - Μετασχηματισμοί - Όρια

Επιμέλεια: Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, Βίκυ Πάτσιου



ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγή 11

YVES CHEVREL

Une littérature sans mythes ni tabous? 25

ΕΛΕΝΗ ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ

Νατουραλισμός και ζωγραφική ή η εξορία της ποίησης 43

HENRI MITTERAND

Pour libérer Zola du «naturalisme»... 65

MARIO VITTI

Νατουραλισμός ή/και ηθογραφία: Μια επισκόπηση 82

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Ελληνικός νατουραλισμός και σύγχρονές του κριτικές
προσλήψεις: Η περίπτωση του Παλαμά 96

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΓΑΛΛΙΟΣ

Λόγος και αντίλογος για τον νατουραλισμό: Κριτικός σχολιασμός
των απόψεων των Α. Βλάχου, Αγ. Γιαννόπουλου
και Γρ. Ξενόπουλου 112

ΤΖΙΝΑ ΠΟΛΙΤΗ

Η παγίδα της μίμησης στον Ζητιάνο του Α. Καρκαβίτσα 130

ΒΙΚΥ ΠΑΤΣΙΟΥ

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η νοσταλγία του νατουραλισμού. . . . 144

LUCILE FARNoux

Constantin Théotokis, romancier naturaliste 167

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ο γερμανικός νατουραλισμός 191

ΣΟΝΙΑ ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Νατουραλιστικές εκδοχές ρεαλιστικών αναζητήσεων

Ο Ζητιάνος του Α. Καρκαβίτσα και οι Χωρικοί του Β. Σ. Ρέυμοντ . . . 209

ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ

Η «Νανότα» του Ξενόπουλου ως διακείμενη μορφή

της *Νανάς* του Ζολά 220

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

Ελληνική ταξιδιωτική φιλολογία και νατουραλισμός:

Το παράδειγμα του Ανδρέα Καρκαβίτσα 230

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

Ο «ορθόδοξος» νατουραλισμός στο νεοελληνικό θέατρο:

Το ιστορικό μιας απουσίας. 249

ΟΛΥΜΠΙΑ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ-ΦΡΑΓΚΟΥ

Νατουραλισμός, ρεαλισμός, βερσιμός:

Η συγκριτική διάσταση στη λογοτεχνία και στη μουσική

με έμφαση στα έργα της ελληνικής μουσικής 274

Βιβλιογραφία. 297

Οι συγγραφείς του τόμου 305

Νατουραλισμός ή / και ηθογραφία:

Μια επισκόπηση

MARIO VITTI

Η επισκόπηση που θα επιχειρήσω εδώ θα γίνει, φυσικά και αναγκαστικά, λαμβάνοντας υπόψη δύο διαστάσεις του ζητήματος, εφόσον έχουμε πρώτα από όλα υποχρέωση να εκθέσουμε, έστω συνοπτικά, μερικά γεγονότα των οποίων η σημασία απεκαλύφθη εκ των υστέρων· στη συνέχεια θα πρέπει να ανακεφαλαιώσουμε όσες αποτιμήσεις και ανακατατάξεις έχουν αποδειχθεί αναγκαίες στον χώρο της κριτικής και της μελέτης κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Και όσον αφορά τις περιπέτειες της λογοτεχνικής παραγωγής κατά τον 19ο αιώνα και όσον αφορά την εξέλιξη της πρόσφατης κριτικής, θα μνημονευθούν κείμενα και πράγματα που οι περισσότεροι τα γνωρίζουν και στα οποία μάλιστα μερικοί από εσάς έχουν εμβαθύνει οπωσδήποτε περισσότερο από μένα· αλλά θα πρέπει να έχετε υπομονή, επειδή καμιά φορά, παρακολουθώντας την πρόσφατη, ζωντανή, εν θερμώ αντιμετώπιση των προβλημάτων, χάνουμε τη μνήμη της πρώτης αφορμής και την αφετηρία μιας ολόκληρης εξέλιξης.

Και κάτι άλλο που αυτή τη στιγμή επιβάλλεται από τα πράγματα: δεν μπορούμε να αμελήσουμε το γεγονός ότι στις εργασίες μας συμ-

μετέχουν μελετητές από το εξωτερικό, που πιθανότατα θα βρουν χρήσιμο κάποιο πληροφοριακό στήριγμα για να συμμετάσχουν στη συζήτηση.

Στην αρχή είναι ο ρεαλισμός

Ας δεχτούμε για την ώρα, και μόνο για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε δίχως περισσότερες επιπλοκές, ότι ο ρεαλισμός στη λογοτεχνία εδραιώνεται στην ανταπόκριση της αναπαράστασης του κόσμου που χρησιμοποιεί τα μέσα του λόγου με έναν κόσμο που μας είναι γνωστός από τα δεδομένα της εμπειρίας μας. Πρόκειται οπωσδήποτε για μια σύμβαση. Ο ρεαλισμός σε αυτή την καθαρή, αμιγή κατάσταση δεν κρίνει, δεν κρατά μια στάση ούτε θετική ούτε αρνητική, δεν επηρεάζεται από ηθικές ή κοινωνικές αφορμές. Αλλά τέτοιου είδους απροκατάληπτη αναπαράσταση της πραγματικότητας, ως απόλυτη κατάσταση, στη λογοτεχνία είναι ανέφικτη και αφύσικη – μόνον οι θετικές επιστήμες μπορούν να την κατορθώσουν. Οι χρήσεις του ρεαλισμού στην τέχνη είναι απεριόριστες. Μία από αυτές είναι εκείνη που αξιοποιεί ο νατουραλισμός στον χώρο της λογοτεχνικής γραφής για να πετύχει τους στόχους του.

Επιπλέον, ας έχουμε υπόψη και αυτό: η ρεαλιστική αναπαράσταση, για να εφαρμοστεί με τα μέσα του έντεχνου λόγου, συναντά εμπόδια που δεν είναι διαφορετικά από όσα φράζουν τον δρόμο της και σε άλλες μορφές τέχνης, λόγου χάρη στον κινηματογράφο, στο θέατρο, στις εικαστικές τέχνες. Η κοινωνική και η προσωπική λογοκρισία έχει μύριους λόγους για να εμποδίζει, να αναστέλλει, να μεταμορφώνει, να παραποιεί τη ρεαλιστική αναπαράσταση. Το παραμικρό που για έναν οποιονδήποτε λόγο ενοχλεί μπορεί να κινητοποιήσει διαδικασίες αντιμετώπισης που βρίσκουν λύσεις πολύ συχνά πολέμιες, και όχι σπάνια και παρ' όλα αυτά –μάλλον χάρη σε αυτά– καλλιτεχνικώς επωφελείς. Άλλες φορές η αντίσταση αυτή απέναντι στο πραγματικό μπορεί να διοχετεύσει τη βούληση γραφής προς το φανταστικό, με τα ποικίλα αποτελέσματα που μας είναι γνωστά.

Αλλά ας αφήσουμε τις γενικότητες και ας δοκιμάσουμε να δούμε ποιες ήταν οι τύχες του ρεαλισμού κατά τον 19ο αιώνα στην ελληνική λογοτεχνία.

Η Ελλάδα δεν έχει στο ενεργητικό της κατά τον αιώνα που μας ενδιαφέρει ούτε έναν Balzac ούτε έναν Zola. Ούτε εξάλλου η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει φαινόμενα που αντιστοιχούν κατά ένα μέτρο υπολογίσιμο σε εκείνα του γαλλικού χώρου, όπου οι δύο Γάλλοι μπόρεσαν να αναπτύξουν τη δραστηριότητά τους. Ένα αποτελεσματικό ερέθισμα για τη ρεαλιστική αναπαράσταση στην ελληνική πεζογραφία προήλθε ωστόσο, και πολύ νωρίς, από την πολιτική με τον πιο ωμό τρόπο. Για να πάμε πίσω, έως τα χρόνια της Επανάστασης και τα χρόνια που ακολούθησαν τη σύσταση ενός κράτους ελληνικού, θα φέρω στη μνήμη σας την περίπτωση του Αλέξανδρου Σούτσου. Ο συγγραφέας αυτός είχε μέσα του μια διάθεση ακατάσχετα ανατρεπτική, που εκδηλωνόταν με μια τολμηρή, άφοβη για τις συνέπειες σατιρική διάθεση. Πίστευε ότι με την καταγγελία των κακών εχόντων θα μπορούσε να διορθώσει τις ανωμαλίες του τόπου του, όσες εξαρτώνται από τους ανθρώπους και την πολιτική. Η πρόκλησή του ήταν εξίσου σφοδρή τόσο στα ποιήματα που έγραφε και που τα κυκλοφορούσε αμέσως, για να φτάσουν το γρηγορότερο στον προορισμό τους, όσο και στα άρθρα του και στο νεανικό μυθιστόρημα *Ο Εξόριστος του 1831, κωμικο-τραγικόν ιστορήμα*. Ο Αλέξανδρος Σούτσος δεν είναι καταξιωμένος πεζογράφος, αλλά ο μηχανισμός της σάτιρας έτσι όπως εφαρμόστηκε από αυτόν στο πεζογράφημά του μας αποκαλύπτει με σαφήνεια τη λειτουργία που μπόρεσε να αποκτήσει η σατιρική επιθετικότητα. Μας βοηθά να αποτιμήσουμε πιο σωστά και τον ρεαλισμό, όπως τον εφαρμόζει στη συνέχεια ένας Παλαιολόγος ή ένας Πιτσιπιός. Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος πρώτα στον *Πολυπαθή* και αργότερα στον *Ζωγράφο* υπακούει στα ερεθίσματα της σάτιρας για να στήσει τις ιστορίες του. Προβάλλει ως πρόφαση τον συνδυασμό «το ηδύ με το ωφέλιμον» και, υπό την κάλυψη αυτή, προχωρεί σε έναν πίνακα της κοινωνικής πραγματικότητας του καιρού του. Ζητά συγγνώμη αν ενοχλεί με την ειλικρίνειά του. Ο Πιτσι-

πιός πάλι, από το δικό του μέρος, με τον *Πίθηκο Ξουθ* ή, αλλιώς, *Τα ήθη του αιώνας* (1848) κάνει κάτι ανάλογο. Δεν πρέπει να μας παραπλανήσει η λέξη *ήθη* που συναντούμε ήδη στον τίτλο: σε αυτή την πρώιμη εποχή η χρήση της απηχεί το *roman de mœurs* του Γαλλικού Διαφωτισμού και δεν αποτελεί προμήνυμα της καθεαυτό ηθογραφίας. Αν δεν πρόκειται για ηθογραφία, όπως την εννοούμε αναφερόμενοι στην αφηγηματογραφία του τέλους του 19ου αιώνα, δεν πρόκειται ακριβώς ούτε για ρεαλισμό.

Πότε, αλήθεια, έχουμε τεκμήρια ουσιαστικά για την αρχή του ρεαλισμού ως κινήματος στον ελληνικό χώρο; Ο Παύλος Καλλιγιάς αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα του καιρού του δίχως ψευδαισθήσεις και –κάτι πολύ σημαντικό που τον διακρίνει από τον Πιτσιπίο και τον Παλαιολόγο– η αναπαράσταση της κοινωνίας που κάνει δεν είναι εμπνευσμένη από σατιρικό πνεύμα. Οι ήρωές του ανήκουν σε ταπεινή κοινωνική τάξη, αλλά ούτε και αυτό αρκεί. Ας αφήσουμε να περάσουν άλλα είκοσι πέντε χρόνια.

Θα δίσταζα πράγματι να αναφερθώ στη *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* (1871) μέσα στο πλαίσιο του ρεαλιστικού προβληματισμού, ενώ δεν έχω αμφιβολίες για τις προθέσεις του Βικέλα στον *Λουκή Λάρα* (1879). Εδώ έχουμε έναν συγκροτημένο συγγραφέα, καλά πληροφορημένο για το τι συμβαίνει τόσο στον τόπο του όσο και στη Δύση. Έχουμε τη δηλωμένη μαρτυρία των αντιλήψεών του, που, έστω και αν είναι διατυπωμένες μεταγενέστερα, δείχνουν έναν διανοούμενο που κοιτάζει προς τους νέους προσανατολισμούς της Εσπερίας, έχοντας τον νου συγκεντρωμένο στην ελληνική πραγματικότητα. Το γνωστότατό του άρθρο για την ελαφρά φιλολογία, στο οποίο ο Βικέλας επισημαίνει την ανάγκη μιας αφηγηματογραφίας που να αντιστοιχεί στις προδιαγραφές του ρεαλισμού, είναι βέβαια γραμμένο όταν πια άλλοι Έλληνες πεζογράφοι, πολύ πιο προικισμένοι από αυτόν, έχουν επιβάλει την προσωπικότητά τους (ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας) και έχει ήδη προκηρυχθεί ο διαγωνισμός για ελληνικό διήγημα. Ο Βικέλας επικαλείται την ανάγκη μυθιστορημάτων δίχως απίθανες ηρωικές και ερωτικές περιπέτειες, με ψυχολογημένα πρό-

σωπα, με συνέπεια στην εξέλιξη της πλοκής – μάλιστα, μιλά ρητά για αίτια και αιτιατά. Από αυτά τα αιτήματα που αναγνωρίζει στο γαλλικό μυθιστόρημα του καιρού του ο Βικέλας έχει εφαρμόσει όσα συμβιβάζονται με τη δική του ιδιοσυγκρασία και τις δικές του ικανότητες· δημιουργεί προσγειωμένους χαρακτήρες, υποστηρίζει με χαμηλόφωνη έξαρση τα ηθικά και πατριωτικά αισθήματα. Η μετριότητα του Βικέλα, για την οποία διακρίνονται γενικά η προσωπικότητα και η συμπεριφορά του στον χώρο της λογοτεχνίας, τον διαφύλαξε από τις υπερβολές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα επεισόδια που αφηγείται στον *Λουκή Λάρα* ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (εξάλλου, η ιστορία του Τζίφου είναι εκεί στη διάθεσή μας)· αυτή όμως η πιστότητα στα αληθινά συμβάντα είναι από μόνη της αρκετή για να πεισθούμε ότι ο Βικέλας έγραψε ένα ρεαλιστικό έργο;

Το διάστημα κατά το οποίο ο Βικέλας αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο με τη δημοσίευση του *Λουκή Λάρα* είναι το πιο δημιουργικό και αποφασιστικό για τη γονιμοποίηση της αφηγηματικής τέχνης που ξανοίγεται προς τον ρεαλισμό, σε αναλογία με ό,τι συνέβαινε σε άλλες χώρες, και που θα καταλήξει σε εκδηλώσεις νατουραλιστικού παροξυσμού. Αυτή τη στιγμή χρησιμοποίηώ τη λέξη *ρεαλισμός* εννοώντας όχι πια τη διαχρονική αφηρημένη έννοια του ρεαλισμού, αλλά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της αφηγηματικής τέχνης που περνά με το όνομα τούτο.

Γι' αυτό δεν είναι άσκοπο να αντιμετωπίσει κανείς τη ρεαλιστική τεχνοτροπία αντιπαραβάλλοντάς την, όπως εξάλλου έχει γίνει από καιρό εκ μέρους ενός νοήμονος μελετητή (και εννοώ τον Wellek το 1960), με την τεχνοτροπία που είχε προηγηθεί και από την οποία ήθελε να διαφοροποιηθεί, δηλαδή με τον ρομαντισμό. Τώρα οι αφηγητές αποφεύγουν ό,τι προηγουμένως χαρακτήριζε και αποτελούσε τα προσόντα ενός έργου· ήτοι, το φανταστικό, το παραμυθένιο, το τυχαίο και το απίθανο.

Από το έτος 1880 και ύστερα τα πράγματα αρχίζουν να τρέχουν. Πρωταγωνιστές είναι οι γνωστοί άξιοι πεζογράφοι, όπως ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας ή, με τον δικό του τρόπο, ο Ροΐδης. Στην πραγματικότητα, την εξουσία ασκούν οι εκδότες του ημερήσιου

και του περιοδικού τύπου που ακολουθούν τις οδηγίες λογίων, όπως ο Άγγελος Βλάχος και ο Νικόλαος Πολίτης, για να περιοριστώ σε δύο σημαίνουσες προσωπικότητες που θα μας απασχολήσουν εδώ. Πρόκειται για ιδιοσυγκρασίες πληθωρικές, πλούσιες σε γνώσεις, σε ταλέντο, γεμάτες εποικοδομητικές πρωτοβουλίες. Αγαπούν τον τόπο τους, θέλουν την πρόοδο. Αλλά δυσπιστούν απέναντι στις ακρότητες όσων βιάζονται να εφαρμόσουν οπωσδήποτε καθετί νέο. Δεν πρόκειται πάντως για προσωπικότητες που με λεξιλόγιο του 20ού αιώνα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αντιδραστικές.

Ως υποστηρικτές της υγιούς πολιτικής και της υγιούς λογοτεχνίας, προσπαθούν να προλάβουν το κακό μόλις εμφανίζεται στον ορίζοντα και το καταπολεμούν με τα όπλα που νομίζουν πιο αποτελεσματικά. Σήμερα βέβαια έχουμε χάσει τη μνήμη μιας εποχής όπου το μυθιστόρημα γινόταν εύκολος στόχος των καλοπροαίρετων αστών, κατατάσσοντάς το σε μια κατηγορία που ήταν γνωστή ως «ελαφρά» λογοτεχνία. Μέσα σε αυτό το κλίμα ηθικολογίας, η κλίμακα κοινωνικών αξιών τοποθετούσε το επινοημένο αφήγημα πολύ χαμηλά. Ενώ το αναγνωστικό κοινό διψούσε για αφηγηματικά κείμενα, πολύ δύσκολα μπορούσε να δεχθεί ιστορίες επιλήψιμες που αφορούσαν τη δική του κοινωνία. Τα κάπου εφτακόσια πενήντα μυθιστορήματα που μεταφράζονται, ιδίως από τα γαλλικά, και κυκλοφορούν στην ελευθερωμένη Ελλάδα μέχρι το 1880 (σύμφωνα με τη μέτρηση της Ντενίση, 1995) αποτελούν ένα αδιαμφισβήτητο τεκμήριο για τη ζήτηση που έχει δημιουργηθεί μέσα σε μια κοινωνία που πήρε τον δρόμο της βάνανσης αστικοποίησης, που μόλις έχει βγει από τον αναλφαβητισμό και τώρα αρχίζει να καταναλώνει εφημερίδες και περιοδικά. Οι οικογενειάρχες αρχίζουν να ανησυχούν για την ανατροφή των παιδιών τους, εξορκίζουν τα κακά παραδείγματα. Μέσα σε αυτό το κλίμα ηθικού συναγερμού, αν θέλετε ηθικών προκαταλήψεων, πρέπει να θεωρήσουμε πολύ τολμηρή την απόφαση, λόγου χάρη, ενός Α.Ρ. Ραγκαβή και άλλων επιφανών Ελλήνων με αξιόλογη θέση στην κοινωνία, που δημοσιεύουν τα αφηγηματικά σκαριφήματά τους. Η νομιμοποίηση του έργου τους μέσα σε μια κοινωνία ενός

στενού ορίζοντα απαιτεί να γίνεται με το ελάχιστο ρίσκο. Το άλλοθι το στηριγμένο στη δυάδα «τερπνόν και ωφέλιμον» δεν αφήνει πολλά περιθώρια. Το επικαλούνται οι μυθιστοριογράφοι κάθε φορά που κινδυνεύει η κοινωνική τους τιμή.

Όλες αυτές οι συνθήκες βρίσκονται έξω από το έργο, θα πείτε, αλλά νομίζω ότι δεν μπορούν να αγνοηθούν από τους μελετητές, εφόσον θέτουν αναπόδραστους όρους στο έργο και αποφασίζουν για τις επιλογές του συγγραφέα τόσο στο επίπεδο της θεματικής όσο και στο επίπεδο του ύφους.

Ο Άγγελος Βλάχος, καθηγητής πανεπιστημίου, πολιτικός και διπλωμάτης, και ο Νικόλαος Πολίτης, καθηγητής πανεπιστημίου αρχαίας μυθολογίας, με βλέψεις προς την εξουσία, θέλουν την πρόοδο, θέλουν τα μυθιστορήματα, μεταφράζουν οι ίδιοι. Λαμβάνουν υπόψη τους τη ζήτηση, αλλά δεν παραβλέπουν τα ιδεώδη του Έθνους, την πατριωτική ενθάρρυνση, την ηθική στήριξη, την εξωτερική πολιτική και ανησυχούν μη τυχόν και επέλθει κάποια φθορά όταν η εισβολή ιδεών από τη Δύση γίνει με παράφορη ορμή.

Δύο επεισόδια που διαδραματίζονται σε στενό διάστημα, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880, προπαντός αν συνδυαστούν με τρόπο κατάλληλο, δίνουν μια πιστή αίσθηση των πραγμάτων. Το 1880 βγαίνει η μετάφραση του μυθιστορήματος *Νανά*. Το 1883 προκηρύσσεται ο διαγωνισμός για «ελληνικό διήγημα». Πρωταγωνιστές έμμεσοι και εν μέρει αφανείς είναι ακριβώς ο Άγγελος Βλάχος και ο Νικόλαος Πολίτης.

Θα ανακεφαλαιώσω τα επεισόδια για όσους δεν τα θυμούνται, ιδίως όμως προς χάριν των ξένων φιλοξενουμένων του συμποσίου αυτού.

Το μυθιστόρημα *Νανά* πρώτα

Στα 1879 η εφημερίδα *Ραμπαγός* αρχίζει να δημοσιεύει το μυθιστόρημα του Ζολά. Ο Άγγελος Βλάχος εξαπολύει τότε μια επίθεση σε μορφή επιστολής τάχα προς έναν επαρχιώτη, για να καταπολεμήσει το σύνθημα του Ζολά και να σταματήσει τη μετάφραση (τίτλος: *Η φυσιο-*

λογική σχολή και ο Ζολά). Σύμφωνα με αυτόν, οι αντιλήψεις του Ζολά δεν είναι παρά «η εσχάτη της παρακμής ακμή». Δεν δημιουργεί παρά «φιλολογικά τέρατα» και αποκλείει από τη φαντασία τον ιδεώδη κόσμο. Η Ελλάδα έχει ακμαίες δυνάμεις, είναι νέα, άφθαρτη και κάθε άλλο παρά γηραιά και διεφθαρμένη, όπως η Ευρώπη.

Το μυθιστόρημα τελικά δημοσιεύεται ολόκληρο σε τόμο το επόμενο έτος. Το προλογίζει μια «επιστολιμαία διατριβή», σταλμένη από το Μπάρι της Ιταλίας. Δεν είναι γνωστό μέσα από ποιες διασυνδέσεις η επιστολή αυτή ένωσε την τύχη της με τη *Νανά*, περνώντας με αυτόν τον συνδυασμό στην ιστορία. Ο συγγραφέας της είναι γνωστός κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια για μερικά διηγήματα, όχι ιδιαίτερης σημασίας και πάντως όχι νατουραλιστικά, δημοσιευμένα στην *Εστία* και άλλου. Η διατριβή του είναι πολύ πιο τολμηρή από αυτά.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο άξονες που κατευθύνουν τον επηρμένο ενθουσιασμό του νεαρού Γιαννόπουλου και οι οποίοι διαπλέκονται μεταξύ τους, μια και αμφότεροι προέρχονται από το ισχυρό μήνυμα του Ζολά. Από τη μια πλευρά, έχουμε την επαγγελία κοινωνικής προσέγγισης: απαιτήσεις του «νεωτερισμού» που επιβάλλονται από την πρόοδο και, επιπλέον, άνοιγμα του ορίζοντα πέρα από τα εθνικά σύνορα: «η ανθρωπότητα τείνει να κατακτήσει την ιδέαν της πατρίδος ευρείαν όσον ο κόσμος». Η ελληνική παράδοση δεν απειλείται από τον κοσμοπολιτισμό, επειδή είναι πολύ ισχυρή και γερή. Ο άλλος άξονας μας θέτει εμπρός στην ουσία του νατουραλισμού. Ο Γιαννόπουλος εξηγεί: «Η θεωρία του Ζώλα είναι ότι ηθικώς ο άνθρωπος μεταβάλλεται αφομοιούμενος προς τον χώρο εν ω ζη. Δύναται ούτος να έχει εμφύτους αγαθάς τινας ορμάς ή ιδιότητας· αλλά τα πρόσωπα του Ζώλα είναι άνθρωποι εξ εκείνων ους βλέπομεν καθ' εκάστην και οίτινες στερούνται της εκτάκτου ηθικής δυνάμεως, ήτις ανθίσταται κατά του παραδείγματος και νικά το εν εαυτή ζωώδες ένστικτον».

Με άλλα λόγια, αντικείμενο μελέτης του συγγραφέα που θέλει να ακολουθήσει τη νέα τεχντροπία είναι «ο άνθρωπος κατερχόμενος προς το κτήνος, η διάνοια σκοτιζομένη υπό των ενστίκτων, η

αρετή κατά μικρόν καταβαλλομένη και εκπνέουσα εν τη βαρεία και πνιγηρά ατμοσφαίρα της διαφθοράς».

Η υποβάθμιση του ανθρώπου στα ένστικτά του και στην κληρονομικότητα είναι συνέπεια της έμφασης που ο νατουραλισμός αποδίδει στην ωμή πραγματικότητα, για να αντισταθμίσει τον ιδανικό κόσμο που οι λογοτέχνες είχαν προβάλει μέχρι τότε.

Τι ακριβώς ήξερε ο Γιαννόπουλος για τον νατουραλισμό και τον Ζολά δεν μας είναι γνωστό. Γεγονός είναι ότι ένα χρόνο νωρίτερα ο μεγάλος Ιταλός κριτικός Francesco de Sanctis είχε γράψει μια σειρά άρθρων για το ίδιο ζήτημα, ξεσηκώνοντας τη νεολαία. Ένα από αυτά είχαν ως τίτλο «Reale e ideale in Zola». Ο ίδιος ο Γιαννόπουλος προφέρει το επώνυμο του Γάλλου με ιταλική προφορά, τονίζοντας την παραλήγουσα, «Ζώλα». Αυτές όμως είναι λεπτομέρειες που δεν μας ενδιαφέρουν αυτή τη στιγμή.

Το άλλο σημαδιακό επεισόδιο της εποχής αυτής, που πάει να παίξει έναν ρόλο συμβόλου μιας κρίσιμης εποχής, είναι ο διαγωνισμός για «ελληνικό διήγημα» που προκηρύσσει το περιοδικό *Εστία* στα 1883. Πρόκειται για μια δεδηλωμένη αντεπίθεση προς επανόρθωση της εισβολής ιδεών που τείνουν να διαταράξουν την ομαλή εξέλιξη της εθνικής λογοτεχνίας. Το σχέδιο της σύνταξης δεν διατυπώνεται με σαφήνεια, αλλά ο βασικός στόχος είναι φανερός: να στραφεί δηλαδή η προσοχή προς την ελληνική θεματική, για να κατασταλεί όχι μόνο η εισβολή μέτρων και επικίνδυνων μυθιστορημάτων μεταφρασμένων από τα γαλλικά, αλλά προπαντός για να πάψει η πολύ κακή συνήθεια συγγραφής πεζογραφημάτων από ελληνικής πλευράς με θέματα ξενόφερτα ή εξωτικά. Ο κύριος όρος του διαγωνισμού αφορά τα θέματα ακριβώς που πρέπει να συνίστανται «εις περιγραφήν σκηνών του βίου του ελληνικού λαού εν οιαδήποτε των περιόδων της ιστορίας αυτού».

Ο περισπασμός επέτυχε. Η παραγωγή διηγημάτων με θέμα ιδίως τη ζωή της υπαίθρου πολλαπλασιάστηκε εντυπωσιακά, αλλά από τη μεγάλη συγκομιδή επέπλευσαν λίγες μόνο προσωπικότητες. Οι σημαντικοί πεζογράφοι που συνεχίζουν να διαβάζονται μέ-

χρι σήμερα και να προσελκύουν το ενδιαφέρον των μελετητών παραμένουν ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας, οι οποίοι πέρασαν τη συγγραφική τους ζωή αφιερωμένοι με πάθος στον στενό περίγυρο της κοινωνίας τους και στην προσωπική εμπειρία ζωής. Και όχι μόνο τούτο, αλλά ο Βιζυηνός και ο Παπαδιαμάντης, μέσα από αυτόν τον φαινομενικά στενό χώρο, βρήκαν τον τρόπο να επινοήσουν λύσεις εντελώς νέες για την προοπτική της λογοτεχνικής μνήμης, ένα εντελώς προσωπικό ύφος, που αντιπροσώπευσαν μια αστείρευτη πηγή συγκίνησης για τον αναγνώστη. Θέλω να υπογραμμίσω με αυτές τις νύξεις το γεγονός ότι παράλληλα με τον διαγωνισμό του 1883 είχε δημιουργηθεί και ένα κατάλληλο κλίμα ανάμεσα στους συγγραφείς και ανάμεσα σε ένα κοινό που έμαθε να εκτιμά τα ελληνικά θέματα.

Και ο νατουραλισμός;

Ο νατουραλισμός ενεργεί με θετικά αποτελέσματα διαγωνίως· δηλαδή, υπάρχουν φάσεις κατά τις οποίες ένας συγγραφέας επιμένει σε αντιλήψεις και σε λύσεις που περνούν πολύ κοντά από τον γαλλικό ιδίως νατουραλισμό. Το συμπόσιο αυτό θα υπογραμμίσει μερικές από τις όψεις τις οποίες υπαινίσσομαι. Ο νατουραλισμός στον Παπαδιαμάντη της *Φόνισσας* και στον Καρκαβίτσα του *Ζητιάνου*, αλλά και ο νατουραλισμός στον Ξενόπουλο και αργότερα στον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και στον Κωνσταντίνο Θεοτόκη αποτελούν στιγμές όπου τα ερεθίσματα που εκτοξεύτηκαν από τον Ζολά οδηγούν στα πιο γόνιμα αποτελέσματα.

Τώρα θα περάσω με συντομία σε έναν άλλον κύκλο προβληματισμού. Αρκετά γρήγορα χρησιμοποιήθηκε ο όρος «ηθογραφία» για να χαρακτηριστεί η αφηγηματογραφία με θέματα αντλημένα προπαντός από την ύπαιθρο (αργότερα και εκείνα που ανήκαν στην πόλη). Όχι σπανίως η λέξη χρησιμοποιήθηκε σε υπότιτλο διηγημάτων και μυθιστορημάτων. Ήδη στην αρχή του 20ού αιώνα, όμως, άρχισε να αμφισβητείται. Το αποφασιστικό πλήγμα επήλθε με τους νέους συγ-

γραφείς της γενιάς του 1930, που απέβλεπαν στα μέσα έκφρασης της μοντέρνας τεχνοτροπίας και έδειχναν όλη τους τη δυσφορία απέναντι στην ηθογραφία και γενικά απέναντι στις ρεαλιστικές διαδικασίες. Η κριτική και η ιστοριογραφία της ίδιας γενιάς ακολουθούσαν αντίστοιχες τάσεις.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η κριτική αντιμετώπιση του θέματος δεν είχε κάνει ούτε ένα βήμα. Ένας μελετητής που καταπίσθηκε τότε με την πεζογραφία του 19ου αιώνα, στα 1958, παρά τις καλές του προθέσεις, αφιέρωνε ένα μεγάλο κεφάλαιο ενός βιβλίου στο *Ηθογραφικό μυθιστόρημα*, δίχως καθόλου να προβληματιστεί για τον όρο, την καταγωγή του, τη λειτουργία του. Μιλούσε ωστόσο για τις «επιδράσεις» του γαλλικού νατουραλισμού, και αυτό είναι ήδη κάτι.

Το ζήτημα αδρανούσε μέχρι τη δεκαετία του 1970, όταν πρωτοέγινε ένας λόγος για την ηθογραφία με τρόπο πιο συστηματικό και μεθοδολογικά πιο στέρεο. Από τη μια πλευρά, γινόταν συσχέτιση με τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες του καιρού όπου εμφανίστηκε ο ρεαλισμός, όπως τον εννοούμε, ενώ, από την άλλη, γινόταν μια πρώτη έρευνα για τις χρήσεις του ρεαλισμού στην αφήγηση και τις συνέπειες στον ευθύ και στον ελεύθερο πλάγιο λόγο. Το ίδιο έτος κυκλοφορούσε μια επιλογή διηγημάτων του Παπαδιαμάντη, όπου ο επιμελητής στην ευρεία εισαγωγική του μελέτη εξέταζε αναλυτικά το κλίμα της ελληνικής πεζογραφίας κατά τα χρόνια του Παπαδιαμάντη. Μιλούσε για «ηθογραφικό νατουραλισμό». Ο ίδιος επιμελητής επανέρχεται στην περιγραφή της πεζογραφίας της ίδιας περιόδου παρουσιάζοντας διηγήματα του Βιζυηνού (1980). Τον απασχολεί η σχέση του πεζογράφου αυτού με τη λαογραφία, επισημαίνοντας το γεγονός «ότι βρίσκεται πολύ μακριά από τους απλοϊκούς ηθογράφους». Διαχωρίζει τους χρόνους της αφήγησης από τους χρόνους της ιστορίας. Αντιμετωπίζει ζητήματα εστίασης που πρώτα περνούσαν απαρατήρητα. Δεν αργούν μελέτες άλλων νεοελληνιστών που επανεξετάζουν τα ζητήματα αφηγηματικής προοπτικής στον Βιζυηνό και προχωρούν στην ανάλυση του ελεύθερου πλάγιου λόγου. Διαπιστώνεται τελικά η αμηχανία στην οποία βρέθηκε ο με-

ταφραστής του Ζολά, όταν υποχρεώθηκε να παρακάμψει τις δυσκολίες του ελεύθερου πλάγιου λόγου που παρουσίαζε η διατύπωση του μυθιστορήματος *Νανά*.

Άλλος μελετητής, σχολιάζοντας το έργο του Κ. Χατζόπουλου (1986), αναλύει τις νατουραλιστικές εκδηλώσεις του μυθιστοριογράφου αυτού. Στη συνέχεια προσπαθεί να ξεχωρίσει σελίδες με ελεύθερο πλάγιο λόγο και με εσωτερικό μονόλογο.

Το έργο του Παπαδιαμάντη έδωσε πολύ περισσότερες ευκαιρίες για ανάλυση ήδη από το 1981 και συνεχίζει να παράγει εργασίες ενδιαφέρουσες, διατριβές (1987) και άλλες μελέτες.

Στη γραμμή αυτή προχωρούν οι νέοι ερευνητές, σε σημείο που μπορεί να αναρωτηθεί κανείς σήμερα –το ερώτημα είναι ρητορικό– αν μένει άλλη πτυχή του Παπαδιαμάντη προς ανάλυση. Δεν θα πούμε ψέματα, αν ψιθυρίσουμε ότι η ακαδημαϊκή ζωή έχει τις σκληρές απαιτήσεις της, που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απαιτήσεις της ελεύθερης κριτικής.

Στο συλλογικό αυτό έργο εξετάζονται οι διάφορες πτυχές του Νατουραλισμού, ενός σημαντικού λογοτεχνικού ρεύματος που με κύριο εκπρόσωπο τον Εμίλ Ζολά αναπτύχθηκε στη Γαλλία και διαδόθηκε γρήγορα σε όλες τις λογοτεχνίες της Ευρώπης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Οι μελέτες που περιλαμβάνονται αναφέρονται στον Ζολά και το έργο του, στη μορφή που πήρε ο Νατουραλισμός σε ξένες λογοτεχνίες, στη σχέση του ρεύματος αυτού με ομόλογα ρεύματα, όπως ο ρεαλισμός και ο βερισμός, στην επίδραση που άσκησε σε άλλες τέχνες, όπως είναι το θέατρο, η ζωγραφική ή η μουσική (όπερα), κυρίως όμως εξετάζουν την πρόσληψη του Νατουραλισμού από τη νεοελληνική κριτική και τη νεοελληνική λογοτεχνία.

ISBN 978-960-455-131-6



ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 4131